

δαπάνην, ἡ Ὑψ. Πύλη ἀναγνωρίζει τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ προσενέγκῃ αὐτῇ τὴν κατάλληλον πρὸς τοῦτο ἀποζημίωσιν. Ἡ Ῥωσσία διετείνεται μὲν ὅτι ἐνέργησεν ἐν ὀνόματι τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ δὲν ἀπῆτει τὴν πληρωμὴν τῶν ἐξόδων αὐτῆς. Ἡ ἀρχὴ ἀποζημιώσεως ἐτίθετο οὐχὶ ἕνεκα αὐτοῦ τοῦ πολέμου, ἀλλὰ διότι ὁ Σουλτάνος Μαχμούτ παρέτεινε τὰς ἐχθροπραξίας. ἦτο οἶονεὶ τὸ πρόστιμον ὅπερ τὰ δικαστήρια ἐπιβάλλουσι δι' ἐκάστην ἡμέραν ἀναβολῆς ἐν τῇ ἐκτελέσει καταδικαστικῆς ἀποφάσεως.

Καίτοι ἡ οἰκονομικὴ τῆς Τουρκίας κατάστασις δὲν ἦτο τότε τόσον δυσχερὴς ὅσον σήμερον, δὲν ἠδύνατο ὅμως αὕτη νὰ ἀποτίσῃ τὴν εἰς 110 ἑκατομμύρια φράγκων ὀρισθεῖσαν πολεμικὴν ἀποζημίωσιν, ὥστε ἡ εἰς χρήματα πληρωμὴ μετετρέπετο εἰς πληρωμὴν εἰς χώρας. Οὕτως ἐννοουμένη ἡ ἀποζημίωσις ἀποβαίνει εὐφυῆς—πεπολιτισμένης—τρόπος κατακτήσεως καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐφαρμογὴ τῆς τοκογραφίας εἰς τὸ διεθνὲς δίκαιον.

Ἡ συνθήκη περιεῖχε σειράν ἄρθρων περὶ τοῦ πλοῦ τοῦ Εὐξείνου καὶ τῶν πορθμῶν. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑποχρεοῦται νὰ ἐπιτηρῇ ἀγρύπνως ὅπως τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία τοῦ Εὐξείνου μηδὲν πάσχωσι πρόσκομμα. . . . Ἐπὶ τούτῳ ἀναγνωρίζει καὶ κηρύττει τὴν διάβασιν τοῦ Βοσπόρου καὶ τοῦ Ἑλλησπόντου ἐλευθέραν καὶ ἀνοικτὴν εἰς τὰ ὑπὸ ἐμπορικὴν σημαίαν ῥωσικὰ πλοῖα οἰουδήποτε μεγέθους καὶ οἰαδήποτε χωρητικότητος. . . . Τὴν σημασίαν τοῦ ὅρου τούτου ἐπιτείνει ἔτι μᾶλλον ἡ ἐπομένη κύρωσις. Ἡ Ὑψ. Πύλη ἀναγνωρίζουσα εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν τῆς Ῥωσσίας τὸ δικαίωμα τοῦ ἐξασφαλίσαι ἐαυτῇ τὸ πλῆρες τοῦτο ἐχέγγυον τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας ἐν τῷ Εὐξείνῳ κηρύττει ὅτι οὐδέποτε καὶ ἐπ' οὐδεμιᾷ περιστάσει παρεμβληθήσεται εἰς τοῦτο ὑπ' αὐτῆς πρόσκομμα. . . . Οὕτω ἡ Ῥωσσία προσκτᾶται ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου καὶ τῶν πορθμῶν ἀνώτατον δικαίωμα ἐξελέγξεως καὶ ἐπιτηρήσεως. Τὸ μέγα τοῦτο σκοπούμενον τῆς ἐν Ἀδριανουπόλει συνθήκης συνεπληρώθη ὑπὸ τῆς συνθήκης τοῦ Χουγκιάρ Ἰσχελεσῆ, κατ' ἰούλιον τοῦ 1833. . . . Συνεπῶς, λέγει τὸ 3 ἄρθρον, πρὸς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀμοιβαίας αὐτοαυτηρησίας καὶ ἀμύνης, ἥτις χρησιμεύει ὡς βῆσις εἰς τὴν παροῦσαν συνθήκην συμμαχίας καὶ ὡς ἐκ τοῦ εἰλικρινεστάτου πόθου διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς διαρκείας, τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας τῆς Ὑψ. Πύλης, ἡ Α. Μ. ὁ αὐτοκράτωρ πασῶν τῶν Ῥωσσιῶν, ἐν τῇ περιπτώσει ἡθελον ἀναφυῇ περιστάσεις πείσονται καὶ πάλιν τὴν Ὑψ. Πύλιν νὰ ζητήσῃ τὴν ναυτικὴν καὶ στρατιωτικὴν βοήθειαν τῆς Ῥωσσίας, ὑπισχνεῖται νὰ χορηγήσῃ κατὰ γῆν τε καὶ κατὰ θάλασσαν ὅσα στρατεύματα καὶ δυνάμεις ἡθελον κρίνει ἀναγκαίας αἱ δύο ὑψηλαὶ συμβαλλόμεναι δυνάμεις. . . . (Ἀκολοῦθε).

ΧΡΟΝΙΚΟΝ

ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΜΩΑΜΕΘ ΤΟΥ Β'.

(Συνέχεια καὶ τέλος· ἴδε ἀριθμ. 12).

Τὸ χωρίον τοῦτο, τὸ ὅποσον δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ιδέαν, ἣν ἠδυνήθημεν νὰ λάβωμεν μέχρι ἐνταῦθα περὶ τοῦ Κριτοβούλου, φαίνεται μοι ἔχον μεγάλην σπουδαιότητα, καθ' ὅσον ὀρίζει ἀκριβῶς τὸ σχέδιον καὶ τὴν χαρακτῆρα τοῦ πονήματος αὐτοῦ, ταῦτοχρόνως δὲ ἀνοίγει εἰδός τι ἀπόψεως ἐπὶ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ βίου αὐτοῦ.

Τὸ Χρονικὸν τοῦ Κριτοβούλου, οἷον ἐσώθη μέχρι ἡμῶν, σχηματίζει ὅλον τι πλῆρες κατὰ τὰ ὅρια τὰ εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς ὀρισθέντα, ἐκτὸς ἂν ἐξέτεινεν αὐτὰ ἀκολουθῶς, ἐὰν ὅροι τινὲς ἐξεπληροῦντο. Τοῖς ὅροις δὲ τούτους ὑποδεικνύει σαφέστατα ἐν τῇ πρὸς τὸν σουλτάνον ἐπιστολῇ αὐτοῦ. Εἶναι δηλαδὴ τρόπον τινὰ ἡ ἐπίσημος σφραγίς, ἡ δοθεῖσα εἰς τὸ σύγγραμμά αὐτοῦ, ἡ ἄμεσος ἐπιδοκιμασία τοῦ κυριάρχου, ὃν ὁ εὐμενὴς ἱστοριογράφος προέταξε, καὶ ἐν τῇ δόξῃ τοῦ ὁποίου συγκατανεύει νὰ ἐργασθῇ, ἀλλ' ἐπὶ τῷ ὅρῳ τοῦ βοηθῆσαι ταῦτοχρόνως τὴν ἰδίαν αὐτοῦ τύχην.

Μέγα βασιλεῦ! ἔσο γενναῖος, ἡ παύω γράφειν.

Ὁ Μωάμεθ δὲν ἐνόησεν ἡ ἴσως προπεποιήθη ὅτι δὲν ἐνόησεν. Εὗρισκεν ἄρα γὰρ ὅτι ὁ Κριτόβουλος ἀρκούντως δὲν ἐπῆρσεν αὐτὸν, ἡ ἐφαίνετο ἀπ' ἐναντίας τοσοῦτον μέγας, ὥστε νὰ ἦναι κρείττων πανηγυριστοῦ; Ἐν τούτοις ὁ Κριτόβουλος ἐπαύσατο τοῦ νὰ γράφῃ. Τί δὲ συνέβη εἰς αὐτὸν ἀκολουθῶς, ποῦ καὶ πότε ἀπέθανεν, ἀγνοοῦμεν. Ἴσως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν γενέθλιον αὐτοῦ νῆσον, ἥτις μετ' ὀλίγον (1470) ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν Τούρκων. Τοῦτο φαίνεται μοι μικρὸν ὡς πρὸς τὰ προσόντα τοῦ προσώπου. Ἴσως ἔζησε λησμονηθεὶς ἐν τινὶ γωνίᾳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἴσως—ὅπερ ἡθελον ἐξηγήσῃ τὸν μοναχὸν Κριτόβουλον τοῦ Τιτσενδορφίου—«ἀσπαζόμενος τὴν ἀφάνειαν καὶ τὴν σιγήν», ἀπεσύρθη κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν ἐκπεσόντων τῆς εὐνοίας ἐννοουμένων καὶ τῶν ἐκπτώτων φιλοδόξων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, εἰς τι μοναστήριον τοῦ ὅρους Ἄθω, ἵνα μελετήσῃ ἐκεῖ ἀνέτως τὴν τῶν βασιλέων ἀχαριστίαν καὶ τὴν μηδαμινότητα τῶν ἀνθρωπίνων ἐλπίδων.

B.

Ἰδοὺ πᾶν ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Κριτοβούλου, καὶ οὐδὲ εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ μέλλον θέλει διδάξῃ ἡμᾶς περὶ αὐτοῦ πλείοντα· ὑπολείπεται δὲ ἤδη νὰ ποιήσωμεν βραχεῖαν ἀνάλυσιν τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ.

ΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΙ—τοιαύτη εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ, ἣν ἔδωκεν εἰς τὸ περὶ τῆς βασιλείας Μωάμεθ τοῦ Β' Χρονικὸν αὐτοῦ—εἶναι, ὡς ἀναφέρει ὁ ἴδιος, διηρημέναι εἰς πέντε βιβλία, περιέχουσι δὲ τὴν ἀφήγησιν τῶν πράξεων τοῦ Πορθητοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ δεκάτου ἐβδόμου ἔτους τῆς βασιλείας αὐτοῦ (1450—1467). Εἶπον ἤδη ὀλίγα πινὰ περὶ τῆς πρὸς Μωάμεθ τὸν Β' ἐπιστολῆς αὐτοῦ, τεθειμένης ἐν εἴδει προλόγου ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ συγγράμματος. Τὸ ἐκπληττόν με ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ δὲν εἶναι οἱ ἔπαινοι τοὺς ὁποίους πρὸς τὸν σουλτάνον ἐπιδαψιλεύει—τοῦτο δὲν εἶναι παρατηρήσεως ἄξιον ἢ μόνον ὅτι Ἑλλήν ἐστιν ὁ ὁμιλῶν—ἀλλ' ὁ πομπώδης ἔπαινος, τὸν ὁποῖον ποιεῖ περὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τοῦ νικητοῦ, καὶ ἡ ἀντιπαράθεσις ἣν ποιεῖται μεταξὺ τοῦ μεγαλείου τῶν πράξεων τοῦ Μωάμεθ καὶ τῆς καθολικότητος τῆς γλώσσης ἐκείνης, «ἣτις ὁμιλεῖται ἐκεῖθεν τῶν Ἑρακλείων στηλῶν, ἕως εἰς τὰς Βρετανικὰς νήσους». Περαιτέρω, ἀφοῦ κρίνῃ περὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ περὶ τῆς ἱστορίας τῶν Τούρκων διαπραγματευθέντων συγγραφέων, ἀναγγέλλει σαφῶς τὴν ἑαυτοῦ πρόθεσιν ὅτι ἐπιχειρεῖ «Θεοῦ διδόντος» τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον, καὶ γράφει ἀληθῆ τῶν Ὀθωμανῶν ἱστορίαν. «Πολλοὶ (λέγει) ἐπεχείρησαν τὴν συγγραφὴν τῆς ἱστορίας ταύτης, καί περ στερούμενοι τῶν ἀναγκαίων τῷ ἱστορικῷ προσόντων, καὶ οὐδεμίαν ἔχοντες ἀκρίβειαν, οὐδὲ σχέδιον, οὐδὲ μέθοδον, ἀφηγοῦνται τὰ συμβεβηκότα τυχαίως κατὰ τὰ ἀτελεῖ διδόμενα, ἅτινα παρέχει εἰς αὐτοὺς ἡ μνήμη· τὸ δὲ πλεῖον ἢ ἔλαττον τῆς πεύρας ἣν ἀπέκτησαν ἀπαρτίζει τὴν βάσιν τῶν κρίσεων αὐτῶν. . . Ὅ,τι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ κατορθώσωσιν, ἐπιφυλαττόμεθα νὰ ἐπιχειρήσωμεν βραδύτερον ἐν ἑτέρῳ συγγράμματι, ἐν ᾧ θέλομεν παρουσιάσει πλήρη καὶ ἐσκεμμένην τῶν συμβεβηκότων ἀφήγησιν». Ἐν ταύταις ταῖς λέξεσιν ὁ Κριτόδουλος τίθησιν, ὡς σήμερον θὰ ἐλέγομεν, τὴν ἑαυτοῦ ὑποψηφιότητα ὡς ἱστοριογράφου. Ἀλλὰ ταῦτοχρόνως, ἔνεκα προκαταλήψεως ἥττον προσωπικῆς, ἀλλὰ μᾶλλον πατριωτικῆς, φαίνεται ὅτι ἠθέλησε νὰ πείσῃ Μωάμεθ τὸν Β', ἵνα ἀναδείξῃ τὴν ἐλληνικὴν ὡς ἐπίσημον τοῦ κράτους γλῶσσαν. Γνωρίζομεν τῷ ὄντι ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους μετὰ τὴν Ἀλωσιν, ἅπαντα τὰ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας πρακτικὰ, ἐν τε ταῖς μετὰ τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων σχέσεσιν αὐτῆς καὶ ἐν ταῖς μετὰ τῶν ξένων δυνάμεων, συνετάσσοντο εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην. Μόνον δὲ ὅτε ἀπηυθύνετο πρὸς τοὺς ἡγεμόνας τῆς Ἀσίας, ἀποστέλλων εἰς αὐτοὺς τὰς ἐπινεικίους ἐπιστολάς, ὧν τὸ πλεῖστον διετηρήθη εἰς ἡμᾶς ἐν τῇ συλλογῇ τῶν

τοῦ κράτους ἐγγράφων τοῦ Φεριδούν (Feridoun) 1, ὁ Μωάμεθ μετεχειρίζετο τὴν τουρκικὴν ἢ περσικὴν. Ἐν πάσῃ δὲ ἄλλῃ περιπτώσει ἔγραφεν εἴτε ὁ ἴδιος εἴτε διὰ τῶν ἑαυτοῦ γραμματέων ἐλληνιστί 2. Δύο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν μετὰ τῶν Βενετῶν εἰρήνην, καὶ ἀναδημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ κ. Κωνσταντίνου Σάθα ἐν τῷ Δοκιμίῳ αὐτοῦ περὶ τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους 3, ἀποδεικνύουσιν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην (1479—1480) ἡ ἐλληνικὴ ἦτο ἐν χρήσει εἰσέτι, ἂν μὴ ὡς ἐπίσημος τότε γλῶσσα, ἀλλὰ τοῦλάχιστον ὡς διπλωματικὴ ἐν τῷ κράτει. Αὐτὰ τὰ νομίσματα—δὲν λέγω πάντα, ἀλλὰ τὰ πλεῖστα αὐτῶν—ἃ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Πορθητοῦ ἐκτυπώθησαν, ἔφερον τὴν ἐπομένην ἐπιγραφὴν ἐν ἐλληνικοῖς γράμματιν ὁ μέγας βασιλεὺς (μελίχ) τῆς Ἀνατολῆς καὶ Ρούμελης Μωάμεθ 4.

Ἡ Εἰσαγωγὴ (ἐννοῶ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην, μετὰ τοῦ κ. Μυλλέρου, τὰ κεφάλαια 1—3 τοῦ Α' βιβλίου) μαρτυρεῖ περὶ ἄλλης προκαταλήψεως λίαν φυσικῆς παρὰ τῇ συγγραφῇ. Ἀπευθυνόμενος ἐνταῦθα οὐχὶ πλέον εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ σουλτάνου, ἀλλ' εἰς τὸ δημόσιον—δημόσιον ἐλληνικόν, καθόσον ἐλληνιστὶ γράφει—εἰς τὴν μεταγενεστέραν γενεάν, ἣτις ἐν ταῖς ἑαυτῆς κρίσεσι δὲν διακρίνει τὸν συγγραφέα ἀπὸ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, αἰσθάνεται ὅτι τὸ ἔργον, τὸ ὅποῖον ἀνέλαβεν, ἔχει τι τὸ ἀκροσφαλές, ἵνα μὴ τι πλεότερον εἴπω, καὶ προλαμβάνει ὁ ἴδιος τὴν ἐνστάσιν, ἵνα καταπολεμήσῃ αὐτήν.—«Τίς; αὐτὸς, Ἑλλήν, ἐγένετο ὁ ἱστορικὸς τοῦ ἐχθροῦ, τοῦ δυνάστου τῆς ἑαυτοῦ χώρας; Προτίθεται νὰ περιγράψῃ διὰ τοὺς μεταγενεστέρους τὸν θρίαμβον τοῦ νικητοῦ, ἐνώπιον καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ ἡττημένου; Καὶ διατί ὅχι; ἂν ὁ ἡττηθεὶς μὴδὲν ἔχῃ νὰ ἐρυθρίξῃ διὰ τὴν ἑαυτοῦ ἥτταν; Καὶ τίς λοιπὸν ἤθελε δια-

1) Hammer, III, 45.

2) Δυσχυρίσθησαν—ἀλλ' οὐδόλως ἀποδεικνύεται—ὅτι Μωάμεθ ὁ Β' εὐθὺς ἀπὸ τῆς παιδικῆς αὐτοῦ ἡλικίας προσωπικῶς τῇ ἐλληνικῇ γλώσσῃ. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι εἶχε πάντοτε παρ' ἑαυτῶ πολλοὺς ἑλληνας γραμματεῖς, εἰς οὓς ὑπηγόρευεν ἢ ἔγραφον δι' αὐτόν. Ἰδε Spectateur d'Orient. loc. cit. Egger αὐτόθι.

3) Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους (1453—1821), ὑπὸ Κωνσταντίνου Σάθα, Ἀθήναι, 1862.

4) Une reforme praticable en Turquie, Athènes, 1853.

νοηθῇ νὰ ἀποδώσῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τὰς ἑαυτῶν συμφοράς; Εἶναι ἄθῳοι. Ἡ Πρόνοια μόνον ἐποίησε πάντα, «ἡ Πρόνοια μόνον, εἰς ἣν τὰ πάντα ὑποκείνται, ἡ τοὺς θρόνους ἀνεγείρουσα καὶ ταπεινοῦσα καὶ παραδοῦσα ἐναλλάξ τὸ κράτος τῶν Ἀσσυρίων εἰς τοὺς Μήδους, τῶν Μήδων εἰς τοὺς Πέρτας, καὶ τούτων εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ Ῥωμαίους».

Καθόλου δὲ, ὡς ἤθελεν εἶπει τις ἐν τοῖς ἀνακτόροις, ὁ κοινὸς αὗτος τῆς φιλολογίας τόπος εἶχε μείζονα σημασίαν μὴ καταδεικνυμένην ἐκ πρώτης ὄψεως. Παρεμβάλλων οὕτω ὁ ἱστορικὸς τὴν Πρόνοιαν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἐναντίων αὐτῶν, ἐτίθει, οὕτως εἰπεῖν, τὸν ἡττηθέντα εἰς ἰσορροπίαν πρὸς τὸν νικητὴν, διὰ δὲ τῆς ἀφομοιώσεως ταύτης, συμφώνου ἄλλως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ἰσλαμισμού, προέτρεπεν ἐμμέσως τὸν μὲν Μωάμεθ νὰ μεταχειρίζεται τὴν νίκην μετριοφρόνως, τοὺς δὲ Ἕλληνας νὰ φέρωσι γενναίως τὴν ἥτταν. Ἀλλὰ τοῦτο πράγματι ἠθέλησε νὰ εἴπῃ ὁ Κριτόβουλος; Συνέλαβεν ἄρα γε ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ νὰ διδάξῃ ταῦτοχρόνως τὸν τε νικητὴν σουλτάνον καὶ τοὺς ὑποδουλωθέντας Ἕλληνας; Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ μάθημα δὲν εἶχεν ν' ἀπολέσῃ τι ἐκφραζόμενον ὑπὸ μορφὴν ἥττον ἀφηρημένην, ἢ δ' ἐξ αὐτοῦ ἐξαγομένη ἰδέα, ὅπως ἡ ἐντελὴς ἀκριβής, καὶ βλαστήσῃ πάντες οἱ καρποὶ αὐτῆς, εἶχεν ἀνάγκην συγκεκριασμοῦ. Τὸ ἀφαιρεῖν, π. χάριν, ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων πᾶσαν εὐθύνην ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ συμφορᾷ, δὲν ἦτο μέσον ἀρμόδιον τοῦ νὰ ἀνυψώτῃ αὐτοὺς ἐνώπιον τῶν ἑαυτῶν ὀφθαλμῶν, καὶ μάλιστα νὰ παρασκευάσῃ εἰς κρεῖττον μέλλον. Ἐπρεπεν ἀπ' ἐναντίας, ἀναπολῶν τὰ δεινὰ τῆς πατρίδος, νὰ μὴ φοβῆται ὁμιλῶν πρὸς αὐτὴν περὶ τῶν ἐλαττωμάτων αὐτῆς, οὐχ ὅπως μεμφθῇ αὐτὴν διὰ τὴν δυστυχίαν, ἀλλ' ὅπως καταστήσῃ τὴν δυστυχίαν ταύτην διδακτικὴν καὶ γόνιμον· διότι, λέγει ἡ νέα ἑλληνικὴ παροιμία «τὰ παθήματα μαθήματα». Λυπηρὸν ὅτι οἱ σύγχρονοι ἢ οἱ ἐράμιλλοι τοῦ Κριτόβουλου, ὁ Φραντσῆς, Χαλκοκονδύλης καὶ λοιποὶ θεωρήσαντες διαφόρως τὰ πράγματα δὲν ἐνόησαν κάλλιον αὐτοῦ τὸ ἑαυτῶν ἔργον. Προετίμησαν τὴν ῥητορικὴν τῆς ἠθικῆς, ἐν ᾗ ἡ πατρίς κατὰ τὴν δεινὴν ταύτην κρίσιν ἄλλου τινὸς εἶχεν ἀνάγκην.

Δυνάμεθα ἄνευ μεγάλης δυσκολίας, μετὰ τὰ προηγηθέντα, νὰ εἰκάζωμεν τί πρέπει νὰ ἦναι καὶ τί εἶναι πραγματικῶς τὸ Χρονικὸν τοῦ Κριτόβουλου. Ἀφήγησις ἐπίσημος καὶ οὐδὲν πλέον, οὐδὲν ἕλαττον. Ὁ συγγραφεὺς, καίπερ μὴ ὑποχρεωμένος εἰς τὸ συγγράφαι τὸ ἑαυτοῦ βιβλίον, οὐχ ἥττον συγγράφων αὐτὸ ἐκτελεῖ καθήκον ἱστοριογράφου. Ἀφηγεῖται, διότι τοῦτο τοῦλάχιστον δύναται τις νὰ εἴπῃ, τὴν βασιλείαν Μωάμεθ τοῦ

Β', ὡς ἤθελέ τις ἀφηγηθῇ ἐν Γαλλίᾳ τὴν βασιλείαν Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', ζῶντος Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', ἐν βιβλίῳ ἀπερωμένῳ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ εἰς Λουδοβίκον τὸν ΙΔ'.

Εἶναι δυνατόν νὰ εἴπωμεν ὅτι πάντοτε καὶ πανταχοῦ εἶναι ὑποπτος ἡ ἀφήγησις αὐτοῦ; Ἀπ' ἐναντίας ἡ διήγησις αὕτη περιέχει μεγίστην ἀλήθειαν. Ἀλλ' αὕτη δὲν εἶναι ἡ τῆς ἱστορίας ἀλήθεια. Ἐννοῶ τὴν ἱστορίαν κατὰ τοὺς μεγάλους διδασκάλους, ἐλευθέραν, ἀνυφουμένην ἀφ' ἑαυτῆς, εἰλικρινῆ, καὶ ὅτε ἔτι δὲν εἶναι πάντοτε ἀμερόληπτος· εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ πανηγυρικοῦ ἢ τοῦ ἐπιταφίου λόγου, ὡς ἡ ἀλήθεια τοῦ Φραντσῆ καὶ τοῦ Δούκα εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ λιβελλοῦ καὶ τῆς σατύρας. Ἡ ἔννοια τοῦ συγγραφέως ἔχει πολλάκις ἀνάγκην ν' ἀναζητηθῇ, νὰ μαντευθῇ διὰ μέσου τῶν ἡμιτελῶν λέξεων, τῶν ἀποσιωπήσεων, τῶν εὐφημισμῶν, δι' ὧν τῶν τεχνασμάτων τοῦ ὕφους συγγραφέως κατὰ βάθος κεκτημένου τὴν ἑαυτοῦ ῥητορικὴν. Ἐνῷ ὁ ἔπαινος εἶναι καταφανής, ὁ φόβος μόλις διακρίνεται. Ὁ συγγραφεὺς ἐφαρμόζει εἰς ἑαυτὸν τὸ τοῦ Κιντιλιανοῦ «σημαίνειν μᾶλλον ἢ λέγειν» (*plus significare quam dicere*), καὶ εὐρίσκει οὕτω τὸν τρόπον τοῦ συμβιβάζει τὸ συμφέρον πρὸς τὴν συνείδησιν αὐτοῦ.

Π. χάριν, ὅταν διηγῇται ἐν τῶν τραγικωτάτων ἐπεισοδίων τῆς Ἀλώσεως, ἐν τῶν τὰ μᾶλλον κηλιδωσάντων τὴν μνήμην τοῦ νικητοῦ — τὸν φόνον δηλονότι τοῦ μεγάλου δουκὸς Νοταρᾶ καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ — τὴν ἀφήγησιν αὐτοῦ δι' οὐδεὸς συνοδεύει φόβου κατὰ τοῦ Μωάμεθ· ἀλλ' ἀρέσκεται ἀπλῶς ἐξαίρων τὴν ἀρετὴν, τὴν εὐσέθειαν, τὴν γενναίότητα τοῦ γέροντος Νοταρᾶ, τὴν ἀθωότητα καὶ τὴν ἀφέλειαν τῶν υἱῶν αὐτοῦ, καὶ ἐπομένως ὁ λαμπρὸς ἔπαινος τοῦ θύματος ἀποβαίνει ἡ σιωπηλὴ καταδίκη τοῦ ἐνόχου.

Ἡ ἐξιστόρησις τῆς πολιορκίας καὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καίπερ ἐντελεστέρα, τοῦλάχιστον εἰς τινὰ μέρη, καὶ ἐν γένει ἀκριβεστέρα τῆς τοῦ Φραντσῆ καὶ τοῦ Δούκα, οὐδεμίαν νέαν σαφήνειαν παρέχει περὶ τοῦ μεγάλου τούτου συμβεβηκότος, εἰς τὸ ὅποῖον ἡ δημοσίευσίς τῆς τοῦ Hammer ἱστορίας, δι' ἣν ὁ συγγραφεὺς ἠρύσθη κατὰ πρῶτον ἐκ τῶν ἀνατολικῶν ὑπομνημάτων, ἀπέδωκε τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ φυσιογνωμίαν, μικρὸν παρηλλαγμένην ἐν ταῖς διηγήσεσι τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ γενικὴ ἰδέα, τὴν ὁποίαν ἡ διήγησις αὕτη ἀφίησιν ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνεύματι, δὲν ἀπομακρύνεται ἐπιστηθῶς τῆς ἰδέας, ἣν παράγει ἡ ἀνάγνωσις αὐτῶν τῶν σελῶν τοῦ Hammer, ὅπερ προξενεῖ τιμὴν εἰς αὐτόν. Ἐὰν ὁ συγγραφεὺς τοῦ Χρονικοῦ ἐκθειάζῃ ὑπερμέτρως τὸν νικητὴν, φαίνεται λίαν

συγκαταβατικὸς ὡς πρὸς τοὺς ἡττημένους. Διηγέται διὰ φράσεων ἀξιοπρεπῶν τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπαινεῖ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν εὐπρέπειαν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν παλιοκρίαν, οὐδὲ λέγειν λέγων περὶ τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῶν διχονοιῶν καὶ περὶ τῶν ἀξιοθρηνητῶν ἐκείνων ἐρίδων μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, αἵτινες συνέτριψαν τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως. Πόθεν δὲ προέρχεται ἡ φειδῶ αὕτη; Ἐλπίζει νὰ εὕρῃ οὕτω χάριν παρὰ τοῖς ἑαυτοῦ συμπολίταις; ἢ μᾶλλον, ἐκθειάζων, ὡς ποιεῖ, τοὺς Ἕλληνας ἐνώπιον τοῦ Πορθητοῦ, ἐκολακεύετο ἐξ ἄλλης μυστικῆς ιδέας, ιδέας, ἥτις ἰσχυρῶς ἐνεφιλογώρει εἰς τὸν νοῦν τῶν Ἑλλήνων κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, καὶ τῆς ὁποίας τὰ ἴχνη ἤθελεν εὑρεῖ τις ἔτι καὶ σήμερον, ἥτοι τὴν συνέχειαν καὶ ἀποκατάστασιν τοῦ κράτους ὑπὸ τὸ σκῆπτρον ὁρθοδόξου σουλτάνου;

Ἡ μανία αὕτη, τὴν ὁποίαν εἶχον ἐκεῖνοι μόνον, οἵτινες δὲν ἦσαν εἰς κατάστασιν νὰ παρατηρήσωσιν ἐκ τοῦ πλησίον τὸ πνεῦμα καὶ τὴν προσδευτικὴν πορείαν τοῦ ἰσλαμισμού, ἦτο λογικὴ κατὰ τὸ φαινόμενον, ὥστε οἱ Ἕλληνες εὐχερῶς ἠδύναντο ν' ἀπατηθῶσι. Δι' αὐτοὺς οἱ Τοῦρκοι ἦσαν βάρβαροι, καθὼς ἐκεῖνοι, οἵτινες ἀφοῦ ἐπέδραμον τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς Δύσεως κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα, παρεδέχθησαν ἐπὶ τέλος τὴν γλῶσσαν, τοὺς θεσμούς, τὴν θρησκείαν τῶν ὑποταχθέντων λαῶν. Διὰ τὴν αἰτίαν δὲν ἤθελε γίνεαι τὸ αὐτὸ καὶ σήμερον ἔτι; Μὴ οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἡττον πεπολιτισμένοι τῶν Λατίνων; Ἡ ἡ νέα Ρώμη ὑπελείπετο κατὰ τι τῆς ἀρχαίας; Διὰ τὴν αἰτίαν, καθὼς ὁ Χλοδοβίκος καὶ οἱ Φράγκοι αὐτοῦ ἐγένοντο Χριστιανοί, νὰ μὴ γείνη καὶ ὁ Μωάμεθ μετὰ τῶν Ὀσμανλίδων αὐτοῦ ὁρθόδοξος; Ἡ δὲ ἡ περὶ τῆς εἰς τὸν χριστιανισμόν προσελεύσεως αὐτοῦ φήμη ἤρξατο διαδιδόμενη ἀνὰ τὸν λαόν. Ἐὰν εἰσέτι δὲν ἐδέχθη τὸ βάπτισμα, πλησιάζει ὅμως νὰ δεχθῇ τοῦτο. Ἐτέθετο μυστικῶς τὰ λείψανα τῶν ἁγίων, καὶ ἐκράτει λιχνίαν ἀνημμένην πρὸ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου. Τοιαῦται φῆμαι περιήδοντο. Ματαίως ἐζήτησα ἐν τῷ περὶ τοῦ Γενναδίου χωρίῳ ἀκριβεῖς τινας ἐνδείξεις περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου.¹ Ἀνακαλύπτω μὲν ἐν αὐτῷ τὴν ἀρχὴν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς παραδόσεως. Καὶ ὅμως τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι ἄξιον προσοχῆς, καθ' ὅσον καί περ οὐδὲν βεβαιοῦν ἐπιτρέπει ὅμως τὰ πάντα νὰ εἰκάσωμεν. Μετὰ τινα πρὸς τὸν Γεννάδιον ἔπαινον συνοδευόμενον ὑπὸ τινων μερικοτήτων ἀνεκδότων, καθὼς π. χ. ὅτε κατὰ τὴν Ἀλωσην ἠγματούχθη καὶ ἐπήχθη εἰς τι χωρίον παρὰ τὴν Ἀδριανούπολιν, ὅπου ὁ Μωάμεθ, ὅστις ἐζήτησε αὐτὸν πανταχοῦ, ἐδυσκολεύθη νὰ τὸν ἀνεύρῃ, ὁ συγγραφεὺς προστίθῃσιν· «ὁ σουλτάνος καταγορευθεὶς ἐκ τῆς ἀρετῆς καὶ χάριτος τῶν λόγων αὐ-

τοῦ, προσηνέχθη πρὸς αὐτὸν φιλοφρονέστατα, ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ προσέρχεται ἀφόβως καὶ ἐλευθέρως ἐνώπιον αὐτοῦ, καὶ ἠρέσκετο συνδιαλεγόμενος μετ' αὐτοῦ»¹. Αἱ σχέσεις αὗται ἐξηκολούθησαν μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Γενναδίου ὡς πατριάρχου καὶ περιεβλήθησαν ἐπίσημόν τινα χαρακτῆρα. Ὁ σουλτάνος ἐπεσκέπτετο αὐτὸν πολλάκις ἐν τῷ τῆς Παμμακαρίστου μοναστηρίῳ αὐτοῦ—τὸ μοναστήριον τοῦτο ἐχρησίμευεν ὡς πατριαρχικὴ καθέδρα, ἀφ' οὗτο ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων μεταβλήθη εἰς τέμενος—καὶ ἐκεῖ ἐνώπιον τῶν οὐλεμάδων καὶ τῶν προύχόντων τῆς αὐλῆς αὐτοῦ, μεθ' ὧν συνωδεύετο, ὅπως τιμήσῃ τὸν ἑαυτοῦ ξένον, ἠρέσκετο ἀκούων αὐτὸν ἐξηγοῦντα ἐλευθέρως ἐνώπιον αὐτοῦ τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ θεολογίας².

Εἶναι περίεργον νὰ παραβάλωμεν πρὸς τοῦτο τὸ χωρίον τοῦ Κριτοβούλου τὰς ἐπομένας γραμμάς, αἵτινες ἐλήφθησαν ἐκ τῆς Ἱστορίας τῶν πατριαρχῶν τοῦ Μαλαξοῦ. «Ὁ σουλτάνος μεταβὰς εἰς τὸν ναὸν τῆς Παμμακαρίστου, συνδιελέχθη εὐμενῶς μετὰ τοῦ πατριάρχου. Τότε οὗτος ἀποβαλὼν πάντα φόβον, ἀνέπτυξεν εἰς αὐτὸν τὸ σύνολον τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος, καὶ ὁ σουλτάνος δεσμευθεὶς ὑπὸ τῆς εὐγλωττίας καὶ σοφίας αὐτοῦ, ἐπέεσθη περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμού, πιστεύων εἰς πάντα τὰ μυστήρια αὐτοῦ», κτλ.¹

Ὁ συγγραφεὺς τῆς Πολιτικῆς ἱστορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀναφέρει περίπου τὰς αὐτὰς περιστάσεις, καταλήγων ἄλλως. «Ἀλλὰ τοῦτο εἰς οὐδὲν ἐχρησίμευσε πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ, διότι εἰς βάρβαρος δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ τὸν Θεόν»².

Ἡ παράδοσις αὕτη διήλθε τὴν θάλασσαν. Ἐνέπνευσεν ἴσως τὴν περίφημον ἐπιστολὴν Πίου τοῦ Β' (Λινείου Σουλίου) πρὸς Μωάμεθ τὸν Β'. Πειπισμένος ἀναμφιδόλως ὅτι εἰς αὐτὸν μόνον ἐπεφυλάττετο

1) Βιβλ. II, κεφ. 2.

2) Καὶ διαλέξεις δὲ πολλὰς καὶ καλὰς περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως καὶ θεολογίας ἐνδίδωσιν αὐτῷ ἐνώπιον αὐτοῦ ἀδεῶς καὶ ἐλευθέρως ποιεῖσθαι. Αὐτόθι.

1) Cum sultanus in templum Pammacaristae venisset, cum patriarcha sermones elementer contulit. Tunc, omni metu posito, universam oi patriarcha veritatem fidei Christianae aperuit; sultanus autem magnopere admiratus est illius divinarum rerum cognitionem certusque de religione Christiana factus est, tota esse verissima mysteria ejus, etc. *Turco-Græcia*, p. 107 et 109.

2) At nihil ad salutem profecit, non enim Deus in stolidi corde locum habet, αὐτόθι σ. 47.

ἡ τιμὴ τοῦ συμπληρῶσαι τὸν προσηλυτισμὸν τοῦ ἀγρίου ἐχθροῦ τῶν χριστιανῶν, ὁ ἀρχαῖος γραμματεὺς τῆς ἐν Βασιλείᾳ πονόδου ἀπέστειλεν αὐτῷ ἐπιστολὴν εἰς γλῶσσαν ὡραίαν, ὑπέρμεστον ῥήσεων καὶ ἐπιχειρημάτων, ἀλλ' ἐν τῇ ᾗ ποῖα ἀνεμίγνυνεν ὀλίγον ἐλαφρῶς τὸ Κοράνιον καὶ τὴν Ἀγίαν Γραφήν, τοὺς Μουσουλμάνους μετὰ τῶν Ἰουδαίων. «Ἐλάχιστόν τι, ἔλεγε τελευτῶν, δύναται νὰ σὲ καταστήσῃ τὸν μέγιστον, τὸν ἐνδοξότατον, τὸν ἰσχυρότατον, τὸν περιφημότατον τῶν μοναρχῶν τῆς γῆς· θέλεις προμηθευθῇ τὸ ἐλάχιστον τοῦτο ἀκόπως, εὐχερῶς ὡς πανταχοῦ εὐρισκόμενον· καὶ τοῦτο δὲ νὰ σοὶ εἴπω ποῖον εἶναι; Σταγὼν ὕδατος» 1.

Εἰς τοῦτο τὸ ὡραῖον ἐπιχείρημα, εἰς τοῦτον τὸν [ἐμβριθῆ λόγον

τί ἀπεκρίθη ὁ σουλτάνος, εἶναι γνωστὸν. «Ὅτι δηλαδὴ ἦτο ἀθῶος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰησοῦ καὶ ὅτι ἀνεπόλει μετὰ φρίκης τοὺς προσηλωσάντας αὐτὸν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ». Ὁ Μωάμεθ δὲν ἐξεπλάγη μεγάλως ἐκ τῆς ἀποστολῆς, καθὼς οὐδὲ ἐκ τοῦ ὕψους τῆς παπικῆς ἐπιστολῆς· δὲν ἐξεπλάγη δὲ οὐδὲ ὅτε ἔμαθεν ὅτι ὁ πάπας, ἀφ' οὗ διηγείρε σταυροφορίαν τῶν ἡγεμόνων τῆς Ἰταλίας καὶ Γερμανίας, παρεσκευάζετο νὰ βαδίσῃ κατ' αὐτοῦ ἡγούμενος τοῦ στρατοῦ. Τοῦτο ἦτο κανονικώτατον, καὶ ὁ ἴδιος, εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ, δὲν ἤθελε πράξει ἄλλως. Ἡ ὑπόθεσις ἐν τούτοις δὲν ἔσχε συνεπείας. Διότι Πῖος ὁ Β' ἀπέθανεν, ὡς γνωστὸν, ἐν Ἀγκῶνι εἰς τὴν θέσιν τῶν βενετικῶν γαλερῶν (κατέργων), αἵτινες ἦλθον, ἵνα μεταφέρωσιν αὐτὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα, συνεπάγοντα μεθ' ἑαυτοῦ τὴν τελευταίαν πνοὴν τῆς σταυροφορίας. Μάτην ἐπειράθησαν καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος ἐκείνου καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ἐπομένου, ὅπως ἐπαναλάβωσι τὰς ἀρχαίας κατὰ τοῦ Τούρκου σταυροφορίας. «Τὸ πνεῦμα τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων ἐπλανᾶτο ἀλλαχοῦ» 2, λέγει ὁ πολυμαθὴς διπλωμάτης Busbeq ἐν μιᾷ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, ἧς τὸ λατινικὸν κείμενον δὲν ἔχω κατὰ ταύτην τὴν στιγμὴν ὑπ' ὄφιν, καὶ ἐγγὺς δὲ ἦν ὁ χρόνος καθ' ὃν θὰ ἔβλεπέ τις αὐτοὺς ζητοῦντας προθύμως τὴν συμμαχίαν

τούτων τῶν ἀπίστων, τοὺς ὁποίους μόνον οἱ ἐρασταὶ τῆς ὡραίας ἀρχαιότητος, οἱ ποιηταὶ, ὡς ὁ Μίλτων, οἱ φιλόσοφοι, ὡς ὁ Λεϊβνίτιος, ἔλεγον εἰσέτι νὰ ἀποπέμψωσιν εἰς τὴν Ἀσίαν.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Κριτόβουλος καθ' ἣν στιγμὴν ἔγραφε τὸ Χρονικὸν αὐτοῦ δὲν ἐπίστευε πλέον, ἐὰν μάλιστα ἐπίστευέ ποτε, περὶ τῆς προσελεύσεως Μωάμεθ τοῦ Β'. Ὁ θάνατος τοῦ Γενναδίου (1460), ἡ ἰσχὺς τῆς ὠθήσεως τοῦ ἰσλαμισμού ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, ὁ ὁμοιόμορφος τύπος, δι' οὗ διετυπώθη ἡ Ἀλωσις, ἔμελλον ν' ἀφαιρέσωσιν ἀπ' αὐτοῦ πᾶσαν ὡς πρὸς τοῦτο ἀπάτην. Ἀλλ' αὕτη μόνη ἡ ὁδὸς σωτηρίας ὑπῆρχε διὰ τοὺς Ἕλληνας; Ὁ Μωάμεθ δὲν ἠδύνατο καὶ μὴ μεταβαλὼν θρησκείαν ν' ἀναγορευθῇ αὐτοκράτωρ τῶν Ἑλλήνων, καθὼς σχεδὸν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν Ναπολέον ὁ Γ' ἐσκόπει, λέγεται, ν' ἀνακηρυχθῇ αὐτοκράτωρ τῶν Ἀράβων ἐν Ἀλγερίᾳ; Ἡ ἰδέα τῆς συνουρίας μουσουλμανικοῦ σουλτανάτου καὶ ὀρθοδόξου κράτους ἐν τῷ προσώπῳ ἐνὸς κυριάρχου 1, ἰδέα, ἣτις φαίνεται προσεγγίζουσα ἀρκούντως εἰς τὴν μεγάλην ἰδέαν, ὅπως ἐννοοῦσιν αὐτὴν σήμερον ἐν Κωνσταντινουπόλει (λέγω ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὅχι ἐν Ἀθήναις) ἠδύνατο εἰσέτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους νὰ θεωρηθῇ ὡς φυσικὴ συνέπεια, εἰ μὴ, ἀναγκαία, τῆς Ἀλώσεως, καὶ οἱ Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς οἱ ἔχοντες ἐπιβρότην, ἔμελλον ν' ἀσπασθῶσιν αὐτὴν μετὰ τοσούτης ζέσεως, καθ' ὅσον ἀνταπεκρίνετο εἰς τὰ ἐνδόμυχα αὐτῶν αἰσθήματα, καὶ ἐνῶ ἐνίσχυεν πᾶσας τὰς ἐλπίδας, ἱκανοποιεῖ πᾶσας τὰς φιλοδοξίας.

Οὕτως ὁ Κριτόβουλος ἀρέσκειται ἀναφέρειν τὰς μακρὰς συνδιαλέξεις τοῦ Γενναδίου μετὰ τοῦ σουλτάνου, ὡς μαρτυρίαν τῶν εὐνοϊκῶν διαθέσεων, ὧν ἐνεπρεεῖτο ἀπ' ἀρχῆς τῆς βασιλείας αὐτοῦ, πρὸς τοὺς Ἕλληνας. Ἐπαινεῖ τὸν ἡγεμόνα τῆς πλήρους σοφίας πολιτικῆς ἐκείνης, καὶ ἐπαινῶν αὐτὸν ὑποχρεῖται νὰ ἐμμένῃ ἐν αὐτῇ. Καὶ ἄλλην ἐνδειξὴν τῆς προκαταλήψεως ταύτης τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ἀνεύρισκω ἐν τῇ μερίμνῃ, ἣν λαμβάνει ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν Ἱστοριῶν αὐτοῦ, τοῦ συνδέσαι

1) Un poco è che ti può fare fra tutti quei ora vivono grandissimo, potentissimo, et preclarissimo. Vuoi saperlo? El non è difficile a ritrovare, ne molto è difficoltoso, et si ritrova per tutto; e gli è un poco d'acqua. (*Epistola di Pio secondo sommo Pontefice all' illustre Mahumete, imperatore de' Turchi 1460*, Mss. Bibl. nat.).

2) Ὁ νοῦς τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων ἀλλαχοῦ πλανᾶται.

1) Τοιαύτη εἶναι ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἰδέα ἐν τινι φυλλαδίῳ Πρακτικῇ ἀναμύρφωσις ἐπιγραφομένη καὶ δημοσιευθῆντι τῷ 1853 ἐν Ἀθήναις τύποις Α. Κορομηλᾶ, καὶ ἣτις συγκεκριαίεται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην «Ἀβδοῦλ-Μετζὶδ σουλτάνος τῶν Τούρκων καὶ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων». — Ἄλλος τις ἑλλήν δημοσιογράφος, ὁ κ. Πιτζιπιδὸς (Αἱ ἀναμύρφωσεις καὶ τὸ Βυζαντινὸν κράτος, ἐν Παρισίοις, 1858), πρεσβεύει τὴν ἰδέαν βυζαντινοῦ κράτους μετὰ σουλτάνου χριστιανοῦ.

τὴν δυναστείαν τῶν ὀθωμανῶν σουλτάνων, ἐξ ὧν ἔλκει τὸ γένος Μωάμεθ ὁ Β', μετὰ τῶν δυναστειῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος διὰ τῶν Περσίδων καὶ Ἀχαιμενιδῶν τῆς Περσίας. "Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ὀθωμανοὶ ἡγεμόνες ἔλκουσι τὸ γένος ἐκ τῆς τῶν Ἀχαιμενιδῶν καὶ Περσίδων οἰκογενείας, ἐξ ἧς κατάγονται, ὡς λέγει ὁ Ἡρόδοτος, πάντες οἱ τῆς Περσίας βασιλεῖς. Ἀλλ' οἱ Ἀχαιμενίδαι καὶ Περσεῖδαι κατήγοντο ἐκ τοῦ Ἀχαιμένους καὶ Περσέως καὶ οὗτοι ἦσαν Ἕλληνες, καταγόμενοι ἐκ τοῦ Δαναοῦ καὶ Λυγκείως, οἳτινες ἦλθον ἐκ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐπὶ τὸν χρόνον προϊόντος, τινὲς τῶν ἀπογόνων αὐτῶν μεταναστεύσαντες εἰς τὴν Ἀσίαν, ἐγκαθιδρύθησαν ἐν τῇ χώρᾳ, ἣτις ἐκλήθη ἐκ τοῦ ὀνόματος Περσία. Οὕτως ὁ Κριτόβουλος δρίζει τὴν διπλὴν γενεαλογίαν, περσικὴν καὶ ἑλληνικὴν, τοῦ νικητοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἄλλοι δὲ συγγραφεῖς, ἀπ' ἐναντίας, δὲν ἐδίστασαν νὰ παραστήσωσιν αὐτὸν Τρωαδίτην, καὶ τοὺς Τούρκους ἀπογόνους τοῦ Τεύκρου: Τοῦρκοι, Τεῦχροι. Ὁ ἀνατολικὸς μεσαίων ἔχει σχεδὸν τὴν αὐτὴν εὐχέρειαν τοῦ ἡμετέρου ὡς πρὸς τὰς ἐτυμολογίας.

Ἀλλ' ἐὰν ἡ διαβεβαίωσις τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως εἶναι πράγματι ἀμφισβητήσιμος, ἡ πρόθεσις αὐτοῦ τοῦλάχιστον δὲν φαίνεται ἀμφίβολος. Μαντεύει τις ὅτι ἠθέλησε ταυτοχρόνως νὰ ἐπαινέσῃ τὸν Μωάμεθ καὶ νὰ συστήσῃ αὐτῷ τοὺς Ἕλληνας, διὰ τῆς ταυτότητος τῆς καταγωγῆς, ἣν ὑπέδειξεν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ νικητοῦ.

Μετ' ὀλίγον, εἶναι ἀληθές, ὁ Κριτόβουλος ἐπηρεαζόμενος ὑπότινος ἄλλης ιδέας καὶ παρατυρόμενος ὑπὸ τοῦ θελητήρου ἐκείνου τῶν ἀντιθέσεων, τὸ ὅποτον παρασύρει τοὺς ῥήτορας, δὲν διστάζει νὰ ἀποδείξῃ τὸν Μωάμεθ καθαρὸν Ἀσιανδόν, πράττει δὲ τοῦτο ὁπότε δεικνύει εἰς ἡμᾶς τὸν κατακτητὴν βαδίζοντα διὰ τῆς Φρυγίας μετὰ τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ, καὶ ἐκτρεπόμενον τῆς πορείας αὐτοῦ, ὅπως ἐπισκεφθῇ τὰ εἰρεῖπια τῆς Τροίας. "Αφικόμενος εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Τροίας ἠθέλησε νὰ περιέλθῃ τὰ εἰρεῖπια τῆς ἀρχαίας πόλεως, θεωρῶν μετὰ θαυμασμοῦ τὸ μεγαλεῖον τοῦ περιδόλου αὐτῆς, τὴν ὡραιότητα καὶ τὸ εὐθετον τῆς θέσεως, ἣτις συνοῦν ἅπαντα τῆς τε γῆς καὶ θαλάσσης τὰ πλεονεκτήματα. Ἀκολουθῶς ἐπεσκέφθη τοὺς τάφους τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ Αἴαντος καὶ τῶν ἄλλων ἡρώων, ὧν τὰ κατορθώματα δὲν ἔπαυεν ἐξυμνῶν, φθονῶν αὐτοὺς διὰ τὴν εὐτυχίαν ὅτι ἔσχον ποιητὴν, τὸν Ὀμήρου, πρὸς διαιώνισιν τῆς μνήμης αὐτῶν¹.

1) Καὶ ἐπήνεσε καὶ ἐμακάρισε τούτους τῆς τε μνήμης καὶ τῶν ἔργων καὶ ὅτι ἔτυχον ἐπαινέτου Ὀμήρου τοῦ ποιητοῦ· βιβλ. IV, κεφ. 11.

Ταυτοχρόνως, λέγεται (σημειώσατε τὸ λέγεται· δὲν διαβεβαίωται) ὅτι σύννους κινῶν τὴν κεφαλὴν, ἀνέκραξεν, "Οὕτως ὁ Θεὸς προώρισέ με ν' ἀποβῶ μετὰ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν, ὃ ἐκδικητὴς τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς! Διότι δὲν εἶναι Ἕλληνες οἱ υἱοὶ τῶν τὰ τεῖχῃ ταῦτα ἀνατρεφάντων, οἱ Μακεδόνες ἐκεῖνοι, οἱ Θεσσαλοὶ, οἱ Πελοποννήσιοι, οἱ ὑποταχθέντες διὰ τῶν ὀπλων μου, καὶ οἳτινες ἔμελλον οὕτως ἐκ δικαίας φοβᾶς νὰ ἐξαχνίσωσι τὰ δεινὰ, ἅπερ ἐπήνεγκον οἱ πρόγονοι αὐτῶν τότε, καὶ πολλάκις ἔκτοτε (ὑπαινίσσεται τοὺς σταυροφόρους), εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἀσιανούς;...".

Ἀναμφιδόλως ὅτε ἔγραφε τὸ χωρίον τοῦτο τῶν Ἰστοριῶν αὐτοῦ ὁ Κριτόβουλος, εἶχεν ἀναγνώσει ἐν τῷ Ἀριανῷ καὶ ἴσως ἐν τῷ β' βιβλίῳ τοῦ Κοίντου Κουρτίου, τὸ ὅποτον ἤδη δὲν ἔχομεν, τὸ ἐπεισόδιον τῆς τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκδρομῆς εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πεδιάδα τῆς Τροίας, καὶ τὸ ὥρατον χωρίον τοῦ ποιήματος τοῦ Λουκανοῦ, ἀρχόμενον διὰ τῶν στίχων τούτων

Sigæasque petit famæ mirator arenas...

Circuit exustæ nomen memorabile Trojæ,

Οἱ ὀθωμανοὶ ἱστοριογράφοι, οἱ τὰ ἔργα καὶ τὰς πράξεις τοῦ Πορθητοῦ κατὰ πᾶσαν ἡμέραν ἀναγράφαντες, οὐδαμοῦ μνείαν ποιοῦνται περὶ τῆς ἐπισκέψεως ταύτης τοῦ τάφου τοῦ Ἀχιλλέως, ὡς οὐδὲ περὶ τῆς μακρᾶς δημηγορίας, συντεθειμένης κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν κεντρῶνων τοῦ Θουκυδίδου, τοὺς ὁποίους ὁ βιογράφος τίθησιν ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ καθ' ἣν στιγμὴν ἀπεφασίζετο ἡ πολιτορχία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αἱ κλασικαὶ αὗται ἀναμνήσεις εἶναι δυσάρεστοι εἰς ἱστορικόν, καθόσον οὐδαμῶς συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ δίδωμεν ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ τὸ ἀκριβὲς ὅριον, τὸ διακρίνον τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τοῦ μύθου. Ὁ Κριτόβουλος, καθὼς εἶδομεν, δὲν ἀπαλλάττεται πάντοτε τούτων, ἀλλὰ παρασύρουν αὐτὸν εἰς ἐπαναλήψεις, ἀντιλογίας, ἐπεισόδια, ἅτινα βλάπτοντα τὴν εὐκρίνειαν τῆς ἀφηγήσεως, καθιστῶσιν ὑποπτον τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ ἀφηγητοῦ. Τοιαῦτα τὰ λάθη τοῦ Κριτοβούλου καὶ τῶν πλείστων ἐκ τῶν ἄλλων ἱστορικῶν τῆς Ἀλώσεως, Φραντσῆ, Δούκα καὶ Χαλκοκονδύλη, ὧν οὐχ ἥττον ὁ κ. Μύλλερὸς ἀνώτερον θεωρεῖ τὸν Κριτόβουλον. Θέλει μὲν νὰ ᾔῃ φιλαλήθης, καὶ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὅπως καὶ δὲν ἀπομακρύνεται συνήθως καὶ ἐκ προμελέτης τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐὰν ἀντικείμενόν τι ἐπὶ τῆς πορείας αὐτοῦ διεγείρῃ τὴν μνήμην, ἢ κλονίζῃ τὴν φαντασίαν αὐτοῦ, δὲν διστάζει ν' ἀφηγηθῇ, ἐπὶ τῷ κινδύνῳ τῆς ἀξιοπιστίας αὐτοῦ, ἐν τῶν πορφυρῶν ἐκείνων ῥακῶν, περὶ ὧν

δμιλεῖ δ' Ὁράτιος. Κατὰ ταύτας δὲ τὰς στιγμὰς ὁ ἱστορικὸς ἐξαφανίζεται καὶ ὑπολείπεται μόνον ὁ ποιητὴς ἢ ὁ ῥήτωρ.

Καταλήγω ἐνταῦθα. Δὲν ἠδυνάμην δὲ νὰ ἔχω τὴν ἀξίωσιν, ὅτι ἐποίησα πλήρη μελέτην περὶ τοῦ Κριτοβούλου. Ἡθέλησα μόνον νὰ παραστήσω γενικὴν ὄψιν τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, ὀρίζων τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ σύνολον τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἐξ ὧν συντίθεται ἡ ἀφήγησις αὐτοῦ, ὁ ἀναγνώστης εὕρήσει ἀκριβεστάτην καὶ πληρεστάτην συγκεφαλαίωσιν ἐν τῷ λατινικῷ ἀποσπάσματι, τεθειμένην ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἐν ἀρχῇ τοῦ Χρονικοῦ, εἰς ὃ χρησιμεύει ταυτοχρόνως ὡς περίληψις καὶ πῖναξ τῶν περιεχομένων.

(Μετάφρασις I. X. A. Ἰμβρίου)

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΚ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΩΦΕΛΕΙΑΣ

πρὸς τὴν τάσιν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ.¹

(Συνέχεια· ἴδε ἀριθ. 11).

Ὑπὸ δὲ τὴν ἐποψιν ταύτην πῶς εἶχον τὰ πράγματα ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Ἑλισάβετ; Ὁ Κασαβὼν, ὅστις ἐγκατέστη ἐν Ἀγγλίᾳ ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἰακώβου τοῦ Α', χαλεπῶς ἔφερε τὴν τῶν καθηκόντων πρὸς τὴν εὐπρέπειαν ἑλλειψιν καὶ τὴν τῶν τέρψεων, ἥτις τοιοῦτον εἰς τὸν τόπον εἶδε χαρακτῆρα κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ὥστε ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην μᾶλλον πεπολιτισμένην ἔκρινε τὴν λοιπὴν Εὐρώπην. Ἡ δὲ πρὸς τὸ φαντασιώδες ῥοπή καὶ ἡ κατάχρησις τῶν κοσμημάτων, ἃ περὶ πολλοῦ ἐποιῶντο, ἥς αἱ σύγχρονοι εἰκόνες τοσοῦτω βαθὺν φέρουσι τὸν τύπον, θαυμασίως ἀπεικονίσθησαν ἐν τῷ μυθιστορήματι *Kenilworth* τοῦ Οὐάλτερ Σκῶτ, ὅστις ἦν ἀμφοτέρων καὶ δοκιμώτατος μυθιστοριογράφος καὶ ἀρχαιολόγος ἄριστος. Ζωηρὰ παρίσταται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἡ ἐν τοῖς κεφ. ιβ' καὶ ιδ' περιγραφομένη εἰκὼν. Ἐν αὐτῇ περιγράφεται ἡ βάρβαρος πολυτέλεια καὶ τὸ φορτικῶς ἐπιδεικτικὸν τῶν κοσμημάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ Περικλῆς, ἐγκωμιάζων τοὺς Ἀθηναίους, λέγει· «Καὶ μὴν τῶν πόνων πλείστατ' ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίαις νομίζοντες, ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ ληπηρὸν ἐκπλήσσει». Συγκρίνατε νῦν τὰς ἀναπαύλας ταύτας, τὰς εὐπρεπεῖς κατασκευάς, ἐν αἷς ἐτέρποντο οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὰς ἐορτάς αὐτῶν,

πρὸς τὰς τέρψεις καὶ τὰς δημώδεις διατριβάς, ὧν μέμνηται ὁ Οὐάλτερ Σκῶτ ἐν τῷ προμνημονευθέντι μυθιστορήματι. «Ἐλευθέρως, προστίθουσιν ὁ Περικλῆς, τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδεύματων ὑποψίαν, οὐδὲ ὀργῆς τὸν πέλας εἰ καθ' ἡδονὴν τι ὀρᾷ ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ σφει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι». Καὶ τοιαύτη μὲν ἡ πρὸς τὸν πέλας ἀνοχὴ ἐπεκράτει ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Περικλέους· ποῦ δὲ εὐρήσομεν ἐν τῇ Ἀγγλίᾳ τοῦ ις' αἰῶνος τοιαύτην ἀνοχὴν; Κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην οἱ καθάρυλοι (*puritains*) ἦσαν ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἰσχύος αὐτῶν. Οὕτω δὲ ἀποδείκνυται ὅτι τὰ στοιχεῖα τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, περὶ ὧν ἐπραγματεύθημεν, ὑπερέχουσιν ἐν τῇ ἐποχῇ τοῦ Περικλέους.

Μεταβῶμεν ἤδη εἰς τὸ χαρακτηριστικόν, ὅπερ ἀνεφέραμεν ὡς οὐσιώδες γνώρισμα τῶν νεωτέρων χρόνων, τὴν ἀνάπτυξιν δηλαδὴ τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἔρευναν, τὴν ἐνεργὸν καὶ ἐν συνειδήσει προσπάθειαν ἡμῶν, ὅπως φθάσωμεν εἰς τὴν ἐναργεῆ τῶν πραγμάτων ἐκτίμησιν· ἀλλὰ ἄρες παραθῶμεν ἐν ἡ δύο χωρία μόνον ἐκ τοῦ ὑπερσέμου προσιμίου, ὅπερ ὁ σύγχρονος τοῦ Περικλέους Θουκυδίδης προέταξε τῆς ἱστορίας αὐτοῦ. Διὰ ποῖον λόγον τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον ἐξελέξατο ὡς ἀντικείμενον τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ; Διότι ἤλπισε «μέγαν τ' ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων». Ποῖος δὲ ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ἐν τοῖς εἰκοσι καὶ τρισὶ πρώτοις κεφαλαίοις τοῦ βιβλίου αὐτοῦ; Ἐπιχειρεῖ νὰ καταστήσῃ καταφανὴ καὶ νὰ ἐξηγήσῃ πάντα τὰ γεγονότα ὅσα κατέληξαν μοιραίως, ὡς εἶπεῖν, εἰς τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον· ἐπιχειρεῖ δὲ νὰ διαφωτίσῃ τὰ ἱστορούμενα ἀπὸ τῆς ἐπισκιαζούσης αὐτὰ ἀχλύος, ἐξετάζει δ' αὐτὰ ὑπὸ τῆς κριτικῆς δαδουχούμενος. Κατὰ τὸν Θουκυδίδην, τὰ τῆς παναρχίας Ἑλλάδος γεγονότα οὐχὶ κατ' ὀρθὸν μέτρον ἐξετιμήθησαν. «Ἀγαμέμνων τέ μοι δοκεῖ, λέγει, τῶν τότε δυνάμει προδῶν καὶ οὐ τοσοῦτο τοῖς Τινδάρειω ὄρκοις κατειλημμένους τοὺς Ἑλένης μνηστῆρας ἄγων τὸν στόλον ἐγείρειν. Τοῦ δὲ πολυετοῦς τοῦ τρωικοῦ πολέμου αἴτιον, λέγει, εἶναι «οὐχ ἡ ὀλιγανθρωπία τοσοῦτον, ὅσον ἡ ἀγρηματία· τῆς γὰρ τροφῆς ἀπορία τὸν δὲ στρατὸν ἐλάσσω ἤγαγον καὶ ὅσον ἤλπιζον αὐτόθεν πολεμοῦντα βιοτεύσειν». Αἱ περὶ τοῦ τρωικοῦ πολέμου κρίσεις τοῦ Θουκυδίδου, ἀληθῶς εἶπεῖν, δὲν ἀποδεικνύουσι μεγίστην περὶ τὴν κριτικὴν ἐπίδοσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην· παρατηρητέον ὅμως καὶ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ὡς καὶ ἐπὶ μυρίων ἄλλων, πόσον ἐπιμελεῖται μὲν τῆς ἐπανορθώσεως τῶν ἐσφαλμένων καὶ

¹) Ὑπὸ Mathew Arnold, καθηγητοῦ τῆς ποιήσεως ἐν τῷ ἐν Ὁξφόρδῃ πανεπιστημίῳ.